

Włodzimierz Mokry

Kraków

ALEKSANDER HERCEN WOBEC KULTURALNEGO ODRODZENIA UKRAINY I JEJ DĄŻEŃ NIEPODLEGŁOŚCIOWYCH DO ROKU 1863

Aleksander Hercen (1812–1870) do powstania styczniowego w 1863 roku był wyjątkowo przychylny kulturalnemu odrodzeniu Ukrainy i jej dążeniom niepodległościowym. Nieprzypadkowo też w ocenie swojego rówieśnika, najwybitniejszego poety ukraińskiego Tarasa Szewczenki, twórcy „Kołokoła”, zasłużył na miano „jedynego” spośród Rosjan „apostoła” Ukraińców¹. Z kolei najwybitniejszy historyk ukraiński, autor słynnej *Historii Ukrainy-Rusi* i pierwszy prezydent odrodzonej w 1918 roku Ukraińskiej Republiki Ludowej Mychajło Hruszewski w swym artykule napisanym w 1912 roku w stulecie urodzin Aleksandra Hercena podkreślił, że „tak zdecydowanych i wolnych od wszelkich «postronnych» uwag, poglądów na kwestie ukraińskie, jakie odważył się wyrazić Hercen, społeczeństwo ukraińskie nie słyszało nie tylko przed tym, ale i potem z ust mających chociażby w części taki autorytet jak Hercen”².

Wyjątkowość głoszonych przez Hercena poglądów na temat historii Ukrainy, jej odrodzenia narodowego i dążeń niepodległościowych uwidacznia się zwłaszcza na tle opinii rosyjskich władz i elit, które od połowy wieku XVII zaprzeczały istnieniu odrębnego narodu ukraińskiego uważanego za część narodu rosyjskiego. Zwłaszcza w okresie panowania cara Mikołaja I (1835–1855), nazywanym przez specjalistów „ponurym trzydziestoleciem”³, kiedy w dziejach Ukrainy nastąpił okres odrodzenia narodowego, język, kultura i naród ukraiński uważany był przez elity rosyjskie za „małorosyjskie plemię”, mające rozmawiać „narzeczem małorosyjskim”. Emancypacji narodu ukraińskiego, co szczególnie wymowne, były przeciwne nie tylko rosyj-

¹ Пор. Ф.Я. Прийма, *Герцен і Шевченко*, „Радянське літературознавство” 1962, nr 3, s. 77–90; cyt. za: Михайло Грушевський, *Твори у 50-ти томах*, гол. ред. Павло Сохань, т. 2: Серія суспільно-політичні твори (1907–1914), Львів 2005, s. 608–609.

² М. Грушевський, *В століття роковин Герцена* [w:] *Твори у 50-ти томах*, т. 2, s. 439.

³ Пор. К. Śliwowski, *Literatura rosyjska lat 1856–1881* [w:] *Literatura rosyjska*, t. II, red. M. Jakóbiec, Warszawa 1971, s. 144.

skie władze świeckie i cerkiewne⁴, ale i środowiska intelektualne. Perspektyw rozwoju dla stworzonego w epoce klasycyzmu i romantyzmu nowożytnego języka ukraińskiego i odradzającej się kultury nie widzieli ani słowianofile na czele z Michaiłem Pogodinem⁵, ani ośrodki demokratyczne i liberalne reprezentujące rosyjską lewicę filozoficzną⁶. Najaktywniejszy i najbardziej wpływowy działacz tego nurtu Wissarion Bieliński nie uznał istnienia stworzonego przez Iwana Kotlarewskiego i Tarasa Szewczenkę, opartego na ukraińskim języku rodzimym, nowożytnego języka literackiego i odrębnego języka narodu ukraińskiego nawet po wydaniu w 1840 roku przełomowego dla literatury ukraińskiej zbioru poetyckiego pt. *Kobzar* Tarasa Szewczenki⁷. Znamienne, że popularyzowany przez W. Bielińskiego twórca poematów *Jeździec miedziany* i *Poltawa* Aleksander Puszkina przejście hetmana Iwana Mazepy na stronę króla szwedzkiego Karola XII przedstawia jako realizację dawnego zamysłu walki przywódcy Kozaków z carem Piotrem I o „niezawisłość Ukrainy”⁸.

Poglądy A. Hercena na temat przyszlých stosunków Rosji z Ukrainą, a przede wszystkim także z Polską, należą do wyjątkowych i wydają się szczególnie ważne, zwłaszcza w zestawieniu z twierdzeniami o nieistnieniu odrębnego języka i narodu ukraińskiego takich ówczesnych rosyjskich urzędników i krytyków, jak Piotr Wałujew, Aleksander Orłow, Michał Katkow czy wspomniany już W. Bieliński, z którym twórca „Kołokoła” dyskutował w Paryżu jeszcze w roku 1847, a więc w roku rozgromienia kijowskiego Bractwa Cyrylo-Methodiańskiego oraz aresztowania i zesłania do karnej kompanii wojsk carskich z zakazem pisania i malowania najwybitniejszego członka tej tajnej organizacji T. Szewczenki. Założenia programowe Bractwa Cyrylo-Methodiańskiego i znaczenie tej organizacji w dziejach Ukrainy – do czego jeszcze wrócimy – zostaną omówione na łamach „Kołokoła” w 1860 roku⁹.

Przypomnijmy w tym miejscu, że w tymże roku 1847 naczelnik policji carskiej graf Aleksander Orłow po wykryciu tajnego Bractwa Cyrylo-Methodiańskiego w Kijowie,

⁴ „Rosjanie język, kulturę i naród ukraiński traktowali od końca XVII do połowy wieku XX jako «małorosyjskie plemię» mające rozmawiać «narzeczem» narodu wielkorosyjskiego...”, W. Mokry, *Stosunek oficjalnych władz rosyjskich do języka, kultury i narodu ukraińskiego od 1654 roku do połowy XX wieku* [w:] *Życie religijne i duchowość współczesnych Słowian*, pod red. L. Suchanka, Kraków 2002, s. 151–167.

⁵ Por. mało znane panslawistyczne wystąpienia M. Pogodina na kongresie w Sokolnikach w 1867 roku omówione przez Aleksandra Naumowa, *Głosy z dyskusji panelowej podczas konferencji naukowej w 1993 roku pt. „Jan Paweł II w 15-lecie pontyfikatu Papieża-Słowianina”*, „Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1995, t. III–IV, s. 85.

⁶ Por. A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005, s. 202.

⁷ Por. В. Белинский, *Статьи о народной поэзии* [w:] *idem, Полное собрание сочинений*, Москва 1954, т. V, s. 330. Por. też na ten temat artykuły: В. Белинский, „Кобзар” Т. Шевченко [w:] *idem, Полное собрание...*, т. IV, s. 171–172; т. V, s. 287–288; т. VI, s. 172–173 i inne.

⁸ W poemacie historycznym *Poltawa* A. Puszkina wkłada w usta hetmana Iwana Mazepy następujące słowa wznajania: „Давно замыслили мы дело; / Теперь оно кипит у нас. / Благое время нам приспело; / Борьбы великой близок час. / Без милой вольности и славы / Склоняли долго мы главы / Под покровительством Варшавы, / Под самовластием Москвы. / Но независимой державой / Украйне быть уже пора: / И знамя вольности кровавой / Я подымаю на Петра”. А. Пушкин, *Сочинения в трех томах*, Москва 1971, т. II, s. 181; por. też W. Mokry, *Postać Iwana Mazepy w trylogii Bohdana Łepkiego*, „Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1993, t. I–II, s. 271–281.

⁹ М. Костомаров, *Украина*, „Колокол” 1860, nr 61.

o jego „podwójnie niebezpiecznym i szkodliwym” przedstawicielu Tarasie Szewczen-ce m.in. pisał, iż poeta ten:

(...) zamiast darzyć najpokorniejszym uczuciem osoby najjaśniejszej rodziny carskiej (...) pisał, i to w języku ukraińskim wiersze o szczególnie buntowniczej treści (...) płakał nad tym, jakoby Ukraina została zniewolona (...) opiewał sławę rządów hetmańskich i dawnego ochotniczego wojska kozackiego (...) w ślad za tym [mogły] zapuścić korzenie myśli (...) o możliwości istnienia Ukrainy jako odrębnego państwa¹⁰.

Zaś Piotr Wałujew, minister spraw wewnętrznych Rosji, twierdził, że „nie było żadnego odrębnego języka małosyjskiego, nie ma i być nie może”¹¹. Podobnie uważał osławiony redaktor „Wiadomości Moskiewskich” Michał Katkow, który pisał, że „Ukraina nigdy nie miała własnej historii, nigdy nie była odrębnym państwem... Nigdy nie było języka małosyjskiego i mimo wysiłków ukrajinofilów nie powstał on aż do dnia dzisiejszego”¹². Również wspomniany już Wissarion Bieliński uważał Ukraińców za plemię narodu rosyjskiego, a historię „Małorusi” określił jako „epizod panowania cara Aleksego Michajłowicza” i „dopływ, który wpadł do wielkiej rzeki historii Rosji”¹³.

W przeciwieństwie do przywołanych wyżej wybranych opinii elit rosyjskich A. Hercen wspierał twórców ukraińskiego odrodzenia narodowego na łamach wydawanego w latach 1857–1867 czasopisma „Kołokoł”.

Na łamach swego pisma drukował Hercen listy współtwórcy słynnych *Ksiąg istnienia narodu ukraińskiego* oraz odezwy do Polaków i Rosjan¹⁴ Mykoły Kostomarrowa, a także wybitnej pisarki ukraińskiej Marko Wowczok (Marii Markowycz), której „bronił przed napadami rosyjskiej prasy reakcyjnej i z którą pozostawał w przyjacielskich kontaktach”¹⁵. Zamieszczał też Hercen artykuły o życiu i twórczości Tarasa Szewczenki, a w 1861 roku, po jego śmierci, opublikował nekrolog. Mówiąc o znaczeniu wieszca ukraińskiego, podkreślił, iż „podobnie jak Wasilij Kolecow, jest poetą na wskroś narodowym, ale ma o wiele większe znaczenie od pisarza rosyjskiego, ponieważ Szewczenko jest także działaczem politycznym i występuje jako bojownik o wolność”. Z kolei po przeczytaniu tomiku wierszy T. Szewczenki *Kobzar* w przekładach poetów rosyjskich, A. Hercen napisał: „Boże co za piękno, jaki powiew czystości, niezagarniętego stepu; to szeroki przestwór, to swoboda”¹⁶. Hercenowi znane były też zakazane w Rosji utwory Szewczenki wydrukowane m.in. w opublikowanym w Lipsku zbiorze w 1859 roku pt. *Новые стихотворения Пушкина и Шевченка*¹⁷. Hercena i Szewczenkę łączył bardzo krytyczny stosunek do caratu, a zwłaszcza do rządów cara Mikołaja I i Aleksandra II, oraz szacunek dla dekabrystów, których obaj pisarze upamiętnili w swych dziełach.

¹⁰ Cyt. za M. Возняк, *Кирило-Мефодіївське братство*, Львів 1921, s. 240.

¹¹ W.A. Serczyk, *Carat i ukraiński ruch narodowy* [w:] *Historia Ukrainy*, Wrocław 1979, s. 266.

¹² *Ibidem*.

¹³ Por. В. Белинский, *Статьи о народной поэзии*, s. 330. Por. też na ten temat artykuły В. Белинский, „*Кобзар*” Т. Шевченко.

¹⁴ Por. S. Kozak, *Ukraińscy spiskowcy i mesjańści Bractwa Cyryla i Metodego*, Warszawa 1990.

¹⁵ Por. *Енциклопедія українознавства*, гол. ред. В. Кубійович, перевидання в Україні, репринтне відтворення видання 1955–1984, Львів 1993, т. 1, s. 376.

¹⁶ *Герцен в воспоминаниях современников*, Москва 1956, s. 287; cyt. za: І.С. П’ятков, *Герцен Олександр* [w:] *Шевченківський словник*, т. I, Київ 1978, s. 154.

¹⁷ Patrz І.С. П’ятков, *op.cit.*, s. 154.

Ze swej strony Taras Szewczenko z zachwytem czytał wydawanego przez Hercena „Kołokoła”, czemu dał wyraz już podczas powrotu z dziesięcioletniego zesłania w 1857 roku po drodze do Niżnego Nowgorodu, gdzie po ukończeniu rysunku soboru Archangielskiego, wybudowanego w 1227 roku (za czasów księcia Jurija Wsiewołodowicza), Szewczenko zdobył wydanie drugiej londyńskiej broszury Iskandera – A. Hercena *Ochrzczona własność*. Po przeczytaniu tej broszury w swoim *Dzienniku* pod datą 11 października 1857 roku Taras Szewczenko tak ocenił dzieło Hercena: „Serdeczne, ciepłe, ludzkie słowo! Niech płynie na ciebie światło prawdy i moc Boska, apostołe nasz, samotny wygnańcze”¹⁸.

Publikując w latach 1859–1860 serię *Listów o Rosji i Polsce*, Hercen głosił hasła: „Za pełną, bezwarunkową niezależność Polski, za jej oswobodzenie od Rosji i Niemiec, za bratnie zjednoczenie Rosjan i Polaków” i był zdania, że „dopóki rosyjski żołnierz gnębi Polskę, lud rosyjski nie będzie wolny”¹⁹. W przywołanych *Listach o Rosji i Polsce*, wskazując na despotyzm carski jako źródło zniewolenia nie tylko Polski i ludu rosyjskiego, ale i Ukrainy, A. Hercen w sposób bardzo zdecydowany i jasny opowiedział się za kulturalnym i politycznym odrodzeniem Ukrainy.

Przejdźmy zatem do omówienia poglądów Hercena dotyczących Ukrainy, które były wielokrotnie przedrukowywane, omawiane i komentowane przez cytowanego już Szewczenkę, Mykołę Kostomarowa i Mychajłę Hruszewskiego oraz takich działaczy i polityków ukraińskich, jak m.in. Mychajło Drahomanow²⁰ i Symon Petlura²¹.

Otóż o postępującą od ugody perejasławskiej w 1654 roku rusyfikację i podporządkowywanie Ukrainy Rosji Aleksander Hercen obwinia, podobnie jak T. Szewczenko, cara Piotra I, gloryfikowanego m.in. przez Aleksandra Puszkina i wielu innych rosyjskich poetów i władców.

Wskazując na źródła konfliktu ukraińsko-rosyjskiego, A. Hercen po przeanalizowaniu stosunków ukraińsko-polskich i ukraińsko-rosyjskich w XVI–XVIII wieku podkreślał, że Chmielnicki nie z miłości do Moskwy lecz z nieufności „из нелюбви” do Polski zaufał carowi „отдался царю”. Natomiast Moskwa, a właściwie Petersburg oszukały Ukrainę i skłoniły ją „заставили ее” „do nienawidzenia Moskali”. Car Piotr I – zdaniem Hercena – używając jako pretekstu zdrady Mazepy, pozostawił jedynie cień wywalczonych przez Ukraińców przywilejów. Umacniając carską władzę na Ukrainie, Elżbieta i Katarzyna II wprowadziły pańszczyznę. (...) Nieszczęśliwy kraj protestował, ale czyż mógł oprzeć się nieubłaganej lawinie toczącej się z północy, z Petersburga ku Morzu Czarnemu i pokrywającej wszystko jednostajnym lodowatym całunem niewoli. (...) Jak więc rozwiązać problem Ukrainy? – pytał Hercen: „Długość

¹⁸ T. Szewczenko, *Pamiętnik*, Warszawa 1952, s. 152. W *Dzienniku* tym Szewczenko na podstawie dwóch zdjęć A. Hercena podarowanych poecie-malarzowi przez P. Szczepkina wykonał dwa portrety Iskandera. – A. Hercena. Por. *Портрет Герцена Олександра* [w:] *Шевченківський словник*, t. I, Київ 1978, s. 154.

¹⁹ Cyt. za: M. Jakóbiec, *Stosunki literackie polsko-rosyjskie w latach 1856–1881* [w:] *Literatura rosyjska*, t. II, Warszawa 1974, s. 473.

²⁰ Por. M. Костомаров, *Украина*, „Колокол” 1860, nr 61, s. 499–503; ten artykuł znany także pod nazwą *Письмо к издателю «Колокола»* przedrukowany przez M. Drahomanowa. *Письмо до видавця „Колокола”*, передмова М. Драгоманова, Женева 1885.

²¹ С. Петлюра, *Эпигоны Герцена*, „Украинская жизнь” 1912, nr 5, s. 118–120.

panowania niczego nie udowadnia, utracone panowanie jeszcze mniej. Czyżby prawo podboju? Ostatni zaborca będzie panował dopóty, dopóki nie pokona go inna siła. Podbój jest faktem, a nie prawem. Według mnie – przekonywał Hercen – problem rozwiązuje się w sposób bardzo prosty. Ukrainę należy w takim wypadku uznać za wolne i niezależne państwo. Rozwiążmy im ręce, rozwiążmy im język, niech ich mowa będzie całkowicie wolna, a wtedy oni powiedzą swoje słowo, przekroczą przez knut [bat]”²².

Zdanie wyrażone przez A. Hercena cenili ówczesni Ukraińcy niezależnie od różnicy poglądów politycznych, począwszy od Tarasa Szewczenki, który przesłał Hercenowi egzemplarz wydanego w 1860 roku tomiku swych wierszy *Kobzar*, drukowanych na łamach „Kołokoła”. Z kolei Mykoła Kostomarow w liście do twórcy „Kołokoła” Aleksandra Hercena napisał: „Pan wyraził wobec Ukrainy taki pogląd, który myśląca część ukraińskiego narodu od dawna chroni jak drogocenną świątynię serca”²³. To właśnie Mykole Kostomarowowi Hercen udostępnił łamy swego „Kołokoła” na opublikowanie bardzo ważnego artykułu poświęconego głównie znaczeniu kijowskiego Bractwa Cyrylo-Metodiańskiego pt. *Ukraina*, przez dziesięciolecia dyskutowanego nie tylko w środowiskach ukraińskich i wielokrotnie omawianego i przedrukowanego przede wszystkim przez Mychajłę Drahomanowa, który artykuł ten z własnym wstępem przedrukował 25 lat po jego ukazaniu się, w Genewie w 1885 roku. Następnie artykuł M. Kostomarowa wydał w 1902 roku we Lwowie z własnym wstępem Wołodymyr M. Hnatiuk (1871–1926) – nauczyciel Mychajły Hruszewskiego, cytowanego już artykułu pt. *W stulecie urodzin Hercena*²⁴.

Dla działaczy ukraińskich opublikowany na łamach „Kołokoła” artykuł współzałożyciela kijowskiego Bractwa Cyrylo-Metodiańskiego Mykoły Kostomarowa (1817–1885) miał szczególnie duże znaczenie także dlatego, że wskazywał on na programowe różnice i cele działań słowianofilów ukraińskich i rosyjskich. Różnice te wyeksponował Mychajło Drahomanow w swej rozprawie w 1876 roku pt. *Szewczenko, ukraińofil i socjalizm*, w której aż na 12 stronicach przywołuje postać Aleksandra Hercena²⁵.

W zacerpniętym przez Mychajłę Drahomanowa z „Kołokoła” obszernym fragmencie artykułu M. Kostomarowa poświęconego Ukrainie jej autor nieprzypadkowo podkreślił, że podczas przebudzenia narodu w okresie romantyzmu idea panslawizmu

²² А. Герцен, *Собрание сочинений*, т. XII, Москва 1957, s. 327; *idem*, *Письма о России и Польше*, „Колокол”, Лондон 1859, nr 34, s. 274. Por. na ten temat W. Mokry, *Україна і Росія – два бачення діяльності Богдана Хмельницького та Івана Мазепи. – Ukraina a Rosja – dwa widzenia dzieła hetmana Bohdana Chmielnickiego oraz Iwana Mazepu* [w:] *Duchowe źródła pomarańczowej rewolucji na Ukrainie w 2006 roku. Духовні джерела помаранчевої революції в Україні 2000 року*, Краків–Kraków 2006, s. 18–60.

²³ „Вы проявили относительно Украины такой взгляд, который мыслящая часть южнорусского народа издавна хранит как драгоценную святыню сердца”, М. Костомаров, *Україна*, „Колокол” 1860, nr 61, s. 499–503. Artykuł ten był kilkakrotnie przedrukowywany: М. Костомаров, *Письмо до видавця „Колокола”*, передмова М. Драгоманова, Женева 1885, s. 13. Por. М. Грушевський, *Твори у 50-ти томах*, гол. ред. Павло Сохань, т. 2: *Серія суспільно-політичні твори (1907–1914)*, Львів 2005, s. 608.

²⁴ Por. М. Костомаров, *Письмо до видавця „Колокола”*; *idem*, *Письмо до видавця „Колокола”*, передмова М. Драгоманова; передмова В. Гнатюка, Львів 1902, s. 37.

²⁵ М. Костомаров, *Шевченко, українофіли й соціалізм* [w:] М.П. Драгоманов, *Літературно-публіцистичні праці у двох томах*, Київ 1970, т. 2, s. 7–133.

przyjęła się na Ukrainie zupełnie inaczej niż w Moskwie. W Moskwie idea ta uwi-
doczniła się bowiem bądź w dążeniu do zrozumienia „troparionów”²⁶ i elementarzy,
bądź w retorycznych pochwałach staromoskiewskiej Rusi, pod które z bojaźnią nad-
stawiała głowę starorosyjskiemu tronowi w nadziei, iż kiedyś carska ręka dosięgnie
słowiańskich narodów i przygotuje upragniony los Ukrainy i Polski”²⁷. Jedynie wstę-
pując na taką drogę, „Ukraina jest w stanie podnieść się z upadku i zachować swój
własny tak niesprawiedliwie i bezlitośnie podeptany obraz”²⁸.

Zdaniem M. Drahomanowa panslawizm ukraiński różnił się od moskiewskiego po
pierwsze tym, że z tyłu za ukraińskim była Kozaczyzna, a nie carstwo moskiewskie,
a pod nim podbita Ukraina, i nie „iskrzące (błyszczące) stalową szczecinę” imperium. Po
drugie, jak podkreślał piszący w „Kołokole” M. Kostomarow, z innych źródeł czerpali
słowianofile ukraińscy i rosyjscy. Choć bowiem członkowie kijowskiego Bractwa Cyry-
lo-Metodiańskiego, do którego należał T. Szewczenko, znali ówczesną wolnościową
myśl europejską, jaka przyświecała zwolennikom A. Hercena czy M. Ogariowa, to jed-
nak działacze ukraińscy przede wszystkim czerpali z chrześcijańskiego rozumienia idei
wolności i „miłości bratniej”²⁹, które legły u podstaw programowych założeń Bractwa
Cyrylo-Metodiańskiego, zawarte w zredagowanym przez M. Kostomarowa słynnym
traktacie historyczoficznym pt. *Księgi istnienia narodu ukraińskiego*³⁰.

Wskazywane przez pisarzy-myślicieli ukraińskich różnice między poglądami dzia-
laczy rosyjskich i ukraińskich nie pozostawały bez wpływu na brak konsekwencji
w postrzeganiu przyszłości Ukrainy przez Aleksandra Hercena. Gdy – jak podkreślił
M. Drahomanow – nastął czas powiedzieć o Ukrainie w ważnym życiowym momencie,
Hercen zapomniał o niej i nawet o tym, co zostało wydrukowane w jego „Kołokole”³¹.

Nie sposób w tym miejscu nie przytoczyć opinii Elżbiety Hornowej, która jest zda-
nia, że Mychajło Drahomanow (1841–1895), pierwszy wydawca korespondencji „Ko-
łokoła”, choć uważał go za „człowieka o kryształowym charakterze, czulego na wszel-

²⁶ „Troparion – krótka pieśń cerkiewna zbudowana z kilku wersów, wyrażających istotę święta lub ży-
cia i zasługi świętego, któremu jest poświęcona”. A. Markunas, T. Uczitel, *Terminologia kościelna. ?e?-
?owna terminologia. Mały słownik opisowy polsko-ukraiński i ukraińsko-polski*, Poznań 1995, s. 90 i 156.

²⁷ M. Костомаров, *Шевченко, українофіли й соціалізм*, s. 30.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*, s. 32.

³⁰ „Istotne, że w Księgach istnienia narodu ukraińskiego, odwrotnie niż w porównywanych z nimi przez
badaczy Księgach narodu i pielgrzymstwa polskiego Mickiewicza, przywracanie prawdziwej wiary chre-
ścijańskiej i powracającej z nią wolności winno się odbywać oddolnie, a nie odgórnie, jak proponował
w swym dziele Mickiewicz, pisząc «Wolność w Europie rozszerzała się powoli, ale ciągle i porządnie, od
Królów szła Wolność do panów wielkich, a ci będąc wolnymi, rozlewali Wolność na miasta, i wkrótce
miała zejść na lud, i całe Chrześcijaństwo miało być wolne, a wszyscy Chrześcijanie jak bracia sobie rów-
ni». Odwrotną niż Adam Mickiewicz drogę do wolności poprzez odrodzone chrześcijaństwo widział My-
koła Kostomarow, dla którego chrześcijaństwo to powszechne braterstwo, narastające oddolnie w miarę
przyjmowania i utwierdzania wśród wiernych miłości bliźniego, stanowiącej podstawę wszystkich zasad
etyki chrześcijańskiej. Z miłością związany jest, będący przeciwieństwem egoizmu, duch poświęcenia,
ofiary oraz wiary w jedyne Boga, jednoczącego wszystkich braci w Chrystusie, który «swoją krew prze-
lał za wolność rodu człowieczego» (s. 27)”. W. Mokry *Filozoficzno-religijne i społeczno-polityczne ideały
w dokumentach programowych romantyków ukraińskich [w:] Literatura i myśl filozoficzno-religijna ukra-
ińskiego romantyzmu. Szewczenko, Kostomarow, Szaszkiewicz*, Kraków 1996, s. 149–167.

³¹ П. Голубенко, *Україна і Росія у світлі культурних взаємин*, Нью-Йорк–Париж–Торонто 1987,
s. 379.

ką niesprawiedliwość, który dzięki swym walorom osiągnął taki wpływ na społeczeństwo, a nawet na rząd, jakiego nie miał nikt ani przed nim, ani też (za życia Drahomanowa) nikt po nim”, to jednak krytykował niektóre wypowiedzi Hercena, w tym zwłaszcza jego doktrynę o „szczególnej roli ludu rosyjskiego w rozwoju socjalizmu” oraz „idealizację wspólnoty gminnej i przeciwstawienia Rosji Europie”³².

Przekonany o „wielkiej roli wspólnoty gminnej w przejściu do ustroju socjalistycznego Hercen był przeciwny zupełnemu oddzieleniu się Polski”³³, a także Białorusi i Ukrainy od Rosji, z którą te narody dla własnego dobra – jak sądził – powinny pozostać w federacyjnym związku wolnych narodów już nie pod władzą rządu carskiego, którego upadek Hercen przewidywał, opowiadając się „za bardziej lub mniej, ale rewolucyjną drogą, drogą przeprowadzenia zmian wewnętrznych w Rosji”³⁴.

Zdaniem ukraińskiej badaczki Raisy Iwanowej³⁵, zarówno Hercen, jak i Drahomanow „uważali powstanie styczniowe 1863 roku za przedwczesne, a federalny związek po dokonaniu w Rosji demokratycznych przeobrażeń za bardziej korzystny dla ziem polskich niż oderwanie się od Rosji”³⁶.

Drahomanow – zdaniem Stefana Kozaka – miał krytyczny stosunek do polskich propozycji federacyjnych, ponieważ obawiał się, że nie przyniosą one równouprawnienia wszystkim narodom, gdyż uczestnicy powstania styczniowego dążyli do odbudowy Polski w granicach przedrozbiorowych³⁷.

Opinia o Aleksandrze Hercenie jako apostołe wolności Ukrainy z przełomu lat 1850/1860 przetrwała wśród następnych pokoleń Ukraińców, mimo zmiany jego poglądów po polskim powstaniu styczniowym w 1863 roku.

Jak wiadomo, po ostrym skrytykowaniu przez władze i elity rosyjskie polskiego powstania styczniowego, do którego stosunek Hercena – jak pisze A. Walicki – „nie był zresztą wolny od bardzo głębokich, światopoglądowych sprzeczności”, czytelnicy „Kołokoła” ulegali „demagogicznej argumentacji przedstawiającej powstanie jako reakcyjny ruch polskiej szlachty, dążącej do narzucenia swojego jarzma Ukrainie i Białorusi oraz pragnącej się zabezpieczyć przed uwłaszczeniem chłopów... oskarżenia «Kołokoła» o zdradę narodową lub nawet! o zdradę socjalizmu i demokracji [spowodowały, że nakład pisma] spadł z dwóch i pół tysiąca egzemplarzy do pięciuset i już nigdy nie odzyskał poprzedniej wysokości”³⁸.

³² E. Hornowa, *Problemy polskie w twórczości Michala Drahomanowa*, Wrocław 1978, s. 83.

³³ *Ibidem*, s. 84.

³⁴ M. Drahomanow, *Słowo wstępne* [w:] *Pisma K. Dm. Kawielina i Iw. S. Turgieniewa do Al. Iw. Giercena*, Genewa 1892, s. VIII. Istotne, że Drahomanow – jak zauważa E. Hornowa – nie zgadzał się z rozpowszechnionym w Rosji poglądem, że przyczyną spadku popularności Hercena w społeczeństwie rosyjskim było jego opowiedzenie się po stronie powstańców. Z wydanej przez Drahomanowa korespondencji Hercena wynika, że przyczyną tych nieporozumień było również opowiedzenie się wydawcy „Kołokoła” za „rewolucyjną drogą wewnętrznych zmian w Rosji”. Cyt. za: E. Hornowa, *op.cit.*, s. 88.

³⁵ Р.П. Іванова, *О.І. Герцен і М.П. Драгоманов (До сторіччя від дня смерті О.І. Герцена)*, „Український історичний журнал” 1970, nr 1, s. 133–134.

³⁶ Cyt. za: E. Hornowa, *op.cit.*, s. 13.

³⁷ S. Kozak, *Mychajło Drahomanow wobec Hercena i kwestii polskiej*, „Slavia Orientalis” 1971, nr 1, s. 64–67.

³⁸ A. Walicki, *Narody rosyjskiego socjalizmu. Ewolucja poglądów Hercena* [w:] *idem, Zarys myśli rosyjskiej*, s. 265.

Będąca wynikiem przewartościowań i rozczarowań ewolucja poglądów A. Hercena doprowadziła go do przekonania, że popierając powstanie styczniowe ze względów moralnych, jako przejaw „uprawnionego dążenia do wolności”, za usprawiedliwioną uważał klęskę powstania równoznaczną – jego zdaniem – „z upadkiem na zawsze «starego» szlacheckiego świata polskiego, który może odrodzić się tylko «jako Polska ludowa» w wyniku rewolucji rosyjskiej i z pomocą Rosji”³⁹.

Również Rosja – jak otwarcie pisał Hercen na łamach „Kołokoła” – „rozwiązać miała problem znajdujących się w monarchii austro-węgierskiej terenów Ukraińców galicyjskich, których zdobycie, jako odwiecznych ziem guberni rosyjskiej ostatecznie zostanie dokonane przez imperium rosyjskie”⁴⁰.

Ulegające zmianie po powstaniu styczniowym poglądy Aleksandra Hercena nie zmieniły jego miejsca w dziejach myśli rosyjskiej na temat kulturalnego odrodzenia Ukrainy i jej dążeń niepodległościowych przed powstaniem styczniowym, a więc za życia Tarasa Szewczenki.

Резюме

Александр Герцен и культурное возрождение Украины и ее стремлений к независимости до 1863 года

Александр Герцен (1812–1870) до польского январского восстания в 1863 году доброжелательно относился к культурному возрождению Украины и к ее стремлениям к независимости. На страницах издаваемого в Лондоне „Колокола” писал об творчестве Тараса Шевченко, Марко Вовчок, а также печатал статьи украинских писателей, напр., члена киевского Кирилло-Мефодиевского братства, которого статью под заглавием *Украина* с 1860 года, на протяжении десятков лет переиздавали и обсуждали украинские деятели, в том числе Михаил Драгоманов, Владимир Гнатюк и Михаил Грушевский.

Интересно, что А. Герцен задумываясь над причинами украинско-русских конфликтов, подчеркивал, что Москва не соблюдала постановлений договора Богдана Хмельницкого с царем в 1654 году в Переяславе. В статье *Россия и Польша* („Колокол” 1859, № 34) Герцен писал, что Петр I, прикрываясь „изменой Мазепы в 1709 году оставил украинцам только тень от привилегий, обещанных переяславским военным договором и начал неволивать Украину”. После польского январского восстания А. Герцен изменил своим убеждениям и будущее Украины и Польши видел в федерации с Россией, после того, как, путем русской революции, наступят в ней глубокие внутренние перемены ее политической системы.

³⁹ A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej*, s. 265.

⁴⁰ Л. Рибалка (Л. Юркевич), *Російські соціал-демократи і національне питання*, „Сучасність”, Мюнхен 1969, s. 17.